

DİNİ-TASAVVUFİ TÜRK EDEBİYATI VE KÜTAHYALI SU'NULLAH GAYBİ EFENDİ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ*

ÖZET

Türk Edebiyatı, Halk, Tekke ve Divan edebiyatı olmak üzere üç ana dalda gelişimini sürdürmüştür. Makalemizin başlangıç kısmında Osmanlıda, Tasavvuf Edebiyatının doğuşunu ve gelişimini ele aldık. Daha sonra da Kütahyalı Gaybî Divanı'ndan seçtiğimiz şiirleri vezin, kafiye, nazım şekli, türleri vb. bakımlardan inceledik.

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, halk, tekke ve Divan edebiyatı olmak üzere üç grup halinde teşekkül ederek gelişimini sürdürmüştür. Bunlardan Tekke edebiyatının teşekkül ve gelişimini şu şekilde özetleyebiliriz:

Hicri II. yüzyılda ortaya çıkan Tasavvuf, cereyanı zamanla dünyanın çeşitli yerlerine ve özellikle İslâm âlemine yayıldı. İslâmiyet'in ilk yıllarında mevcut olmayan bu akım, Küfeli Ebû Hâşim, Süfyan-ı Sevrî, Zünnûn, Bayezid-i Bestâmî, Hallaç - Mansûr, Cüneyd-i Bağdadî, Abdülkerim Kuşeyri, İmam-ı Gazalî, Suhreverdî ve Abdülkadir Geylânî gibi büyük mutasavvıflar tarafından çeşitli İslâmî esaslarla zenginleştirilerek sistemli bir şekilde ifade edildi. Bunların eserleri halk arasında büyük ilgi uyandırdı. Hükümdarlar tekke ve zaviye yaptırıp şeyhlere intisab ederek ?u akımı fiilen desteklediler. Meşhur mutasavvıf şeyhlerin ölümünden sonra onları

hayatlarıyla ilgili olarak, halk hayalinin ürünü olan Menakubnâme kitapları ortaya çıktı.¹ Böylece tasavvuf, geniş halk kitleleri arasında yaygınlaştı ve çok sayıda mutasavvif şâir yetişti.

Türkistan'da önce Horasan, tasavvuf cereyanının önemli bir merkezi oldu. Daha sonra sırasıyla Herat, Nişabur, Buhara ve Fergana'da tasavvufi fikirler yayılmaya başladı.² Bu bölgede tasavvuf cereyanı zamanla oldukça kuvvetlendi. İslâmî motif ve düşüncelere saygılı olan Karahanlı ve Selçuklu devletleri zamanında da, daha önce kökü sağlam bir şekilde atılan tasavvufi fikirler gelişti. Türkler, Müslüman dervişleri kendi şaman ve baksılarına benzettikleri için saygıyla karşıladılar. Böylece eski ozanların yerini; ata, baba veya Hoca unvanını taşıyan dervişler aldı. * oldu. Bunlar arasında Arslan Baba, Korkut Ata ve Çoban Ata gibi dervişler sade b-Türkçe'yle halka hitap ederek fikirleriyle onları aydınlattılar. İlk mutasavvif şâir Ahmet Yesevi'nin üstün şahsiyeti işte böyle bir atmosferde gelişti.³

Türk edebiyatında ilk Dîvân yazan şâir Ahmed Yesevi'dir. Dolayısıyla tasavvufî Türk Edebiyatı'nın ilk örneği şâirin Dîvân-ı Hikmet adlı eseridir. Bu eser kendisinden sonra yazılan eserlere ilham kaynağı olmuş ve köklü bir şekilde tasavvufî edebiyatın temellerini atmıştır. Ahmed Yesevi'nin bu eseri, tasavvufî konularca yazılmış olan hikmetlerden meydana gelmiştir. Hikmet kelimesi daha sonra, tasavvufî halk edebiyatımızda ilâhî ve nutuk kelimeleriyle karşılanmıştır. Dîvân-ı Hikmet, Eski Türk edebiyatının Kutadgu Bilig'den sonra en eski örneğidir.⁴ Görüldüğü gibi daha X. ve XI. asırlarda Türk toplumunda zengin bir tasavvufî halk edebiyatı geleneği kurulmuştu. Bu sağlam temeller üzerine, daha sonraki yüzyıllarda oldukça zengin bir tasavvufî edebiyat ortaya çıktı. Mutasavvif şâirler tarafından manzum mensur birçok eser ortaya konularak halkın istifadesine sunuldu. Fuat Köprülü edebiyat, tarih ve kültür alanlarında olduğu gibi, tasavvufun Türkler arasında yayılmasından sonra teşekkül eden tekke edebiyatının Türk edebiyatı içerisindeki yeri ve önemine dikkat çekerek, bu alanda bir çok araştırmalar yapmıştır.⁵ Köprülü, Tekke edebiyatının teşekkül, gelişim ve önemli özellikleri hakkında, Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıflar adlı önemli eserinde şunları söyler: "İslâmîyet'ten sonraki Türk edebiyatında milli ruhu ve milli zevki anlamak için en çok tetkike layık bir edebiyat halk lisanını ve halk veznini kullanmak suretiyle geniş bir kitleye hitabetmiş eserlerle asırlarca yaşamış büyük mutasavvıflar devridir... Eski zamanlarda Acem ve Tanzan mat'tan beri Avrupa tesiri altında kendi milli şahsiyetimiz unutulduğu için halkın olan, halktan gelen her şey gibi bu edebiyat da şimdiye kadar ihmal edildi..."

Bu edebiyat, ferdî bir edebiyat olduğu kadar aynı zamanda da bir gelenek edebiyatıdır. Aynı özellik, Aşık Edebiyatı'nda da vardır. Aşık edebiyatı ile Tekke edebiyatı arasındaki çeşitli benzerliklerin bulunduğu malumumuzdur. Bu iki edebiyat şubelerinin önemli özellikleri ve gelişmeleri hakkında Prof. Dr. Umay Günay bilgileri vermektedir:

¹ Fuat KÖPRÜLÜ, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s.14-17

² F. KÖPRÜLÜ, a.g.c. s.17-18

³ F. KÖPRÜLÜ, a.g.c. s.19

⁴ F. KÖPRÜLÜ, a.g.c. s.19

⁵ Azmi Bilgin, "Fuat Köprülü ve Tekke Edebiyatı" *İhî Araştırmalar*, Sayı 4, İst 1996, s.46.

⁶ Fuat Köprülü, T.E.I.M, s.1-2.

İslâm'dan önceki Türk Edebiyatı'nın temsilcileri olan Ozan ve Baksaların yerine, daha sonraları Anadolu'da tasavvufî cereyanların etkisiyle yeni bir edebiyat teşekkül etti. Bu edebiyatın, XV. yüzyıla gelinceye kadar daha çok dinî-tasavvufî yönü ağır bastı. Belirli bir alt yapı üzerine daha sonraki dönemlerde Aşk edebiyatı şeklinde ortaya çıktı.⁷

Osmanlı Devleti kurulmadan önce Anadolu'da mezhebi mahiyette klasik bir edebiyat kurulmaya başlanmıştı. Horasan'dan gelen dervişlerin, Türkistan'dan gelen bebelerin getirdiği bu dinî halk edebiyatı diğer söylenişî ile Tekke edebiyatı daha ziyade havasa hitap eder biçimde teşekkül etmişti. Bunun yanında halka yakın bir kadim edebiyat ihtiyacı ile saz şairliği de bu zamanda başlamış ve zaman zaman dinî ve millî eserler meydana getirmiş olmalıdır. Bilhassa Hacı Bektaş Veli'nin duasıyla Yeniçeri ocağı tesis edildikten ve Anadolu'da büyük bir takım muvaffakiyetler kazanıldıktan sonra halk arasında pek çok destan söylenildiği bilinmekte beraber bu eserlere dair metinler mevcut değildir. Bu devirlerde aşk, baba veya abdal unvanları ile tanınan dervişler en iyi bilinen şairlerdir.⁸

Anadolu'da Tasavvufî Edebiyatı'nın gelişip kökleşmesinin önemli sebeplerini şu şekilde özetleyebiliriz: "Şeyhlere saygı duyan ve inanan beğler, tasavvufî erbabına daima tekkeler zaviyeler bina ederek hizmet ederlerdi. Devamlı savaşlardan bıkmış olan halk ise kendilerine bu dünyada nasip olmayan saadeti hiç olmazsa ahrette temin için onların başına safiyetle birikirdi. Anadolu'nun XIII. yüzyıldaki karışık devresi tekkelerin ve zaviyelerin artması, Tekke Edebiyatı'nın tekamülü için gerekli şartları hazırladı. Bu temsül Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra da büyük bir hızla devam etti. Osmanlı padişahlarının ve devlet büyüklerinin himayesi yanında halkın sevgisiyle gelişti."⁹

Aşk Edebiyatı, Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra Orta Asya'da teşekkül eden Tekke Edebiyatı'nın, Anadolu'da oluşan bir paraleli olarak değerlendirilebilir. Edebiyat tarihçileri, klasik hale gelen tasavvufî İslâmî dönem Türk edebiyatı içinde, Dinî-Tasavvufî edebiyata yer vermemişlerdir. Bu dönem edebiyatını Divân (Klasik) ve Halk edebiyatı şeklinde isimlendirmekle yetinmişlerdir. Görüldüğü gibi genel tasnif içerisinde Dinî-Tasavvufî edebiyata yer verilmemiştir. Kanaatimizce bu sınıflandırmada, Halk edebiyatı ile Divân edebiyatının sınırları belli çizgilerle ortaya konulamamıştır. Bu bakımdan bazen karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Aşağıda isimlerini zikredeceğimiz şairler, edebiyat şubeleri arasında belirli bir yere yerleştirilememişlerdir. Kanaatimize göre, aynı bir ekol olan bu şairler, Dinî-Tasavvufî Halk edebiyatı adıyla aynı bir anabilim dalı içerisinde incelenmelidir. Eğitim öğretim programları da bu çerçevede yapılmalıdır. Mesela üniversitede, Yunus Emre vb. şairler bazen Eski Türk Edebiyatı dersinde, bazen Halk edebiyatı dersinde, bazen de her iki derste okutulmaktadır. Bu bakımdan çeşitli karışıklıkların ortaya çıkması zaruri bir hal almaktadır.

Umay Günyay, *Aşk Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara-1993 s.8-9; maklen, Nesip Yağmurdere, *Doğuş*, Sayı 4, Yıl 4, Mayıs 1938, Cahit Örtelli, *Halk Şiiri (XIV-XVII)*, İstanbul 1955, s.7-8; İhan Bağcıoğlu, "Turkish Folk Stories About The Lives of Minstrels *Journal of American Folklore*, Cilt No. 258, 1952, s. 331-332; M. Fuad Köprülü, "Aşk Tarzı Hangi şekli Hayatın İfadesidir?" *Aşk Tarzının Menşei ve Tekamülü*, İktidam, 7 Mart, 11 Mart, 15 Nisan, 19 Nisan 1914.

U. Günyay, a.g.e., s.9,

U. Günyay, a.g.e., s. 10,

XIII. Yüzyıldan itibaren Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Somuncu Baba, Hacı Bayram-ı Veli, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rumi, Kemal Ümmi, Vizeli Alaeddin, P Sultan Abdal, Seyyid Seyfullah, Siran-ı Ümmi, Şemseddin Sivasi, Aziz Mahmut Hüdayi, Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi, Niyazi-i Mısri KütahyalıSun'ullah Gaybî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi daha birçok şairin Tekke edebiyatı içinde değerlendirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu şairlerin, sadece hayat hikayeleri veya menkıbelerini okuyup anlatmak da bu edebiyatın tam olarak incelenmesi anlamına gelmez. B. şairlere ait eser metinlerinin, belirli bir bilim disiplini içinde ortaya konulması zaruridir.

Edebiyat tarihi, eseri ve yazarı zaman ve mekana yerleştirdikten sonra onlar açıklar. Eseri vücuda getiren yazanın biyografisi de önemlidir. Biyografi, eserir ihmeline yol açmamalıdır. Yazarın biyografisinin ve eserlerinin incelenmesi, türler içindeki yerinin ortaya konulması o konudaki bibliyografya çalışmalarının yapılmasını gerektirir.

Bahsi geçen şairlere ait eserler şu bakımlardan değerlendirilmelidirler: 1) Eserin kaynakları, tesisler. Edebiyat tarihçisi bunları yazanın hayatında aradığı gib; dışında da aramak zorundadır. 2) Eseri ilk tasarlandığı halden son şekline kadar takip etmek ve metni tesbit etmek gereklidir. 3) Eserin muhtevası tahlil edilmelidir. 4) Eserin şekil ve üslubu incelenmelidir. 5) Eserin okuyucu tarafından nasıl kabul edildiği ve eserin başkaları üzerindeki tesiri araştırılmalıdır.¹¹

Eserin metninin tespiti, muhtevanın tahlili, şekil bakımından incelenmesi edebiyat tarihçisi için yapılması gereken en önemli çalışmalar arasında yer alır. Dini-Tasavvufi Türk edebiyatı mahsullerinin de bu paralelde incelenmesi ve değerlendirilmesi zaruridir.

Buna rağmen, İslâmî dönem edebiyatımız bünyesinde incelenen Aşık edebiyatı ve Tekke edebiyatının Anonim edebiyatla bir tutulup aynı saha elemanları tarafından incelenmesi, ortaya konulan eserlerin hatalarını fazlaştırmıştır. Çünkü bu sahalarda, aynı sahnin formasyonları gerektirmektedir. Derleme yoluyla elde edilen bir mesele metniyle mutasavvıf bir şairin yazdığı ilâhî aynı şartlarda, aynı metotlarla ve aynı bilgi seviyesiyle incelenemez. Bu edebi mahsuller, aynı kültürlerin ürünü olmamakla birlikte inceleme metodları farklıdır. Efsaneler üzerinde yahut halk hikayeleri hakkında ihtisaslaşmış bir kişi özel bir gayreti yoksa gerçek anlamda ne Eşrefoğlu Rumi'yi, ne Kaygusuz Abdal'ı ve ne de Kütahyalı Gaybî Sun'ullah'ı anlayabilir." Bu hususta, değerli hocamız Prof. Dr. Abdurrahman Güzelnin açmış olduğu çığır, bundan sonra yapılacak çalışmalar için örnek kabul edilebilir.

Yukarıda bahsettiğimiz üç grup edebiyat (Dîvân, Tekke, Halk), üç ayrı kültür ve zevke hitap ederek devirlerinin toplum yapısına ve kültür seviyesine bağlı olarak gelişmelerini sürdürmüşlerdir.¹² Üzerinde durduğumuz Tekke edebiyatı daha çok saz şiiri ile Dîvân şiirinin bir kanşımıdır..Bu edebiyatın en büyük özelliği sanat için

İnci Enginim, Mukayeseli Edebiyat, İstanbul 1992, s. 12
 Mehmet DENİZ, "Emrah Dîvânı Üzerine", Polemik-Ayık Usul ve Tenkit Dergisi, Amlık 1992, Sa> 7, s.32.
 Amil Çelebioğlu, Kanunî Devri Türk Edebiyatı, Ankara 1996, s.20

sanat yerine toplum için sanat anlayışının temel amaç olarak kabul edilmesiydi. Latîfi Tezkiresi'nde bu sınıfa dahil olan şâir Aşık Paşa ile ilgili olarak, mealen şu ifadeye yer verilmiştir: "Allah dostu şâirler, şiirlerinde halkın takdir etmesi için yapmacık sanat ve hayaller ortaya koymak istemezler. Öğünmek ve şöret sahibi olmak için süslü sözler söylemekten kaçınırlar."⁴ Dinî-Tasavvufî yönü ağır basan şâirlerin hepsi herhangi bir tarikatın şeyhi, dervîşi, müntesibi veya propagandacısı idiler. Dolayısıyla eserlerinde bağlı buldukları tarikata ait çeşitli görüşleri ifade etmişlerdir. Bu bakımdan Tekke şâirlerini bağlı buldukları tarikata göre sınıflandırmak bir adet haline gelmiştir. Bu edebiyat, şifâhî Halk edebiyatına göre daha çok yazıya geçmiştir. Mesela Eşrefoğlu Rumi, Kadiri tarikatının Bayramiyye şubesinin Eşrefiyye kolunu kurmuştur. XVII.Yüzyıl şâirlerinden Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Kütahyalı Gaybî Melâmî meşreptiler.

Bu sınıfa giren eserlerin, diğerlerinden ayrılan önemli özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Mutasavvîf şâirlerin ekseriyeti, şiirlerini musammat gazel tarzında yazmışlardır. Eşrefoğlu Rumi ve Kütahyalı Gaybî'nin Dîvânlarında bunun en güzel örneklerine rastlamaktayız. Yunus Emre ile başlayan bu tarz diğer tekke şâirleri de devam ettirmişlerdir. Musammat gazel tarzındaki bu şiirler ortadan ikiye bölündüğünde her beyit bir kat'a şeklini alır. Aynı özellik Mevlânâ'nın bazı gazellerinde de vardır. Bunlardan Aruz vezniyle kaleme alınanlar ekseriyetle, Müstefilün Müstefilün Müstefilün Müstefilün; Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün; Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'lülün vezniyle kaleme alınmışlardır. Bu şiirler, önce hece vezniyle (16,14,11'li) yazılmış intibahı verirler. Bunların aruz açısından kusurlu olduğu görülür. Yunus Emre'de olduğu gibi diğer Tekke şâirlerinde de hece-aruz ikiliği göze çarpar. Bu şekilde yazan mutasavvîf şâirleri, ne saz şâiri sınıfından bir halk şâiri, ne de tam klasik tarzda yazan bir Dîvân şâiri olarak kabul etmemiz mümkün olur.

Kütahyalı Sun'ullah Gaybî Dîvânı'ndaki musammat gazel tarzındaki şiirlerin bir kısmı aynı zamanda hece veznine de uyular. Bu bakımdan Gaybî'nin şiirleri dörtlük şeklinde de yazılabilirler. Bu hal, Eski Türk şiir geleneğinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Şâir, muhtevada olduğu gibi, şekil bakımından da halk zevkine uzaklaşmamıştır. Diğer mutasavvîf şâirler gibi Gaybî de en başarılı şiirlerini bu tarzda kaleme almıştır. Bu musammat gazeller, eski Türk şiirindeki Koşma nazım şeklinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Millî nazım şeklimiz olan Koşma, ilk defa Ahmet Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Koşma-Gazel ikiliği tarzında ortaya konulmuştur.'Gazelin Türk edebiyatına girişi ile ilgili olarak Prof. Dr. Haluk İpekten şu bilgileri veriyor: Türk edebiyatı, Anadolu'da Selçuklular devrinde dinî ve tasavvufî bir özellik gösterir. Aslında bu, Anadolu'da birçok tarikatın gelişip yayıldığı bir devirdir. Şiir, dinî ve siyasî fikirlerin sayılması bir araç olarak kullanılmıştır. Ahmet Yesevî ve onu izleyenler bu devirde tasavvufî bir edebiyat ortaya koydular. Din dışı edebiyatın ise Hoca Dehhani ile başladığı söylenebilir, Dîvân'ı olmadığı halde Nazire Mecmualarındaki 9 gazeliyle Dehhani usta bir şâir olduğunu göstermiştir. Şeyyad Hamza da XIII. Yüzyılın tanınmış şâirlerindendir. Büyük mutasavvîf Mevlana şiirlerini Farsça yazdığı halde, gazel şeklinin Anadolu'da yayılmasında büyük etkisi olmuştur. XIV. Yüzyılın başında yaşayan Yunus Emre'nin Dîvânı'ndaki dörtlükler (İlâhî ve Nefes), Anadolu'da gelişen Türk edebiyatının aruzla söylenmiş ilk gazel örnekleri olarak kabul edilir.⁴

Latîfi Tezkiresi, İstanbul 1314, s. 45

⁴ Haluk İPEKTEN, Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz, İstanbul 1994, s. 10

Prof. Dr. Fuat Köprülü, Yunus tarzında ilâhiler yazan pek çok tekke şâirlerinin bulunduğunu ve bunlar arasında Yunus Emre'yi hatırlatabilen pek az şâirin olduğunu ifade etmektedir. Türk edebiyatında Yunus Emre'yi hatırlatan, Yunus tarzında yazan mutasavvıf şâirlerimiz şunlardır: Hacı Bayram-ı Velî'nin damadı ve Kadiriyye Tarikatı kollarından Eşrefiyye şubesinin kurucusu olan Müzekki'n-nüfus adlı önem, mensur eserin sahibi İznikli Eşrefoğlu Rumi, Ümmi Sinan, Ahmed Sarban, Elmal Nuri Efendi, İdris Muhteş, Seyyid Seyfullah, Nakşi Akkirmani, Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve onun müridi ve Keşfî'l-Gata adlı meşhur Devriyyenin müellif Kütahyalı Sun'ullah Gaybî.¹⁵ Bu şâirlerin mensup olduğu edebiyat şubesi, anları bakımından olduğu kadar şekil ve tür bakımından da kendisine mahsus özellikler taşır. Bu edebiyata mensup şâirler; dil, vezin, nazım şekilleri ve ifade tarzı bakımından Türk halk edebiyatının birçok unsurunu alarak popüler mahsuller meydana getirmişlerdir.¹⁶ Bu bakımdan Tekke edebiyatı mahsullerinin dil, vezin, kafiye nazım, şekilleri ve ifade tarzı bakımından tahlil edilmeleri gerekir.

Kütahyalı Gaybî Dîvânından seçtiğimiz bazı şiirler üzerinde bu özellikleri görelim:

1. Vezin ve Kafiye

Yazılı Türk Edebiyatında ilk vezinli söyleyiş, Göktürk Kitabelerinde Yolluğ Tigin'in yazdığı mısralardır. İslâmiyet'in kabulünden sonra kaleme alınan ilk eser, Dîvân ü Lügatü'l-Türk'teki şiir ve savlarda hece vezninin çeşitli kalıpları kullanılmıştır.

Türkler, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra özellikle medrese kültürüyle yetişen aydın kesim, Fars edebiyatının etkisinde kalmış ve aruzu olduğu gibi kabul ederek kullanmaya başlamıştır. Aruz vezniyle yazılan ilk İslâmi devir ata yadigarımız Kutadgu Bilig'dir. eserde, aruzun heceye en yakın olan kalıpları kullanılmıştır. Dilimize Arapça ve Farsça kelimelerin girmesi ve bu dillerin kurallarının da Türk diline uygulanmaya başlamasıyla Türkçe'nin aruza yakınlığı artar. Özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aruza hakimiyetin arttığını görmekteyiz. Türkler aruzu kullanmaya başladıkdan sonra hece veznini hemen bırakmamışlar Halk şâirlerimiz heceyi başarıyla kullanmaya devam etmişlerdir.

Mutasavvıf şâir Sun'ullah Gaybî'nin Dîvân, aruz ve heceyle yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Fikir ve ideoloji bakımından İslâm Dini ve tasavvuf prensipleri üzerine bina edilen Dîvân, vezin bakımından da millî ruhu aksettirmektedir. Gaybî'nin hece ve aruzu birlikte kullanması Halk edebiyatı ile Klasik edebiyat arasındaki yakınlaşmanın bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Tekke edebiyatında dikkat edilecek mühim bir nokta onunca Dîvân ve Aşık edebiyatı gibi hem halk şiiri hem de klasik şiirin cazibesine bağlı, iki taraflı bir hüviyete sahip oluşudur. Bu yüzden Tekke Edebiyatı'nda da manzumeler aruz ve hece vezinleriyle yazılırlar. Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Hacı Bayram-ı Velî, Ahmed-i Sarban, Ümmi Sinan, Niyazi-i Mısri, Aziz Mahmud Hüddâfi vb. Tekke edebiyatı büyükleri gibi¹⁷ Gaybî de aruza hakimdir. Gaybî hitab ettiği esas

¹⁵ F. KÖPRÜLÜ, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.344-348

¹⁶ F. KÖPRÜLÜ, "Saz Şiirleri, Dîn ve Bugün", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 184-187.

Abdurrahman Günel, "Tekke Şiiri", *Türk Dili Dergisi*, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri), Sayı.445-450, Ocak-Haziran 1989, s. 275.

kitleye istediği telkini yapabilmek için aruz kadar heceye de önem vermiştir. İsmail Habbî Sevük, Aşk edebiyatında olduğu gibi Tekke edebiyatı edebî mahsüllerinin becali manzumelerde ortaya çıktığını ifade eder.¹⁸

Araştırmacılar, Tekke edebiyatı mahsüllerinin vezni hakkında fazla birşey söylemezler. Fakat verilen örneklerin çoğu hece vezniyle yazılmış şiirlerdir. Tekke edebiyatı üzerinde fazla durulmadığı ve örnek olarak da bu şiirlere fazla yer verilmediği için Tekke edebiyatı mahsüllerinin daha çok bir hece edebiyatı olduğu zannedilmiştir.¹⁹ Durum detaylı olarak araştırıldığında, hece ve aruzun hemen hemen dengede olduğu anlaşılır. Bazen bu denge Gaybî'de olduğu gibi aruzun lehine bozulur. Gaybî'nin şiirlerinde aruz hatalarını okudukça sık görüyoruz. Bu durum, Tekke edebiyatına ait diğer eserlerde de gördüğümüz tabii bir haldir.²⁰

Yunus Emre Dîvânı gibi, Gaybî Dîvânının da şifahi kaynaklardan bir araya toplandığı anlaşılıyor. Nüshalar arasında oldukça önemli farklar bulunmaktadır. Gaybî'nin Dîvânın Rağb Paşa nüshasında 146 şiir bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı hece vezniyle kaleme alınmıştır. Biz bunlar arasında aruz kusurları fazla olan şiirlerin bir kısmını hece vezniyle yazılmış kabul ettik. Bu değerlendirmemize göre Gaybî'nin hece ile yazılan şiirlerinin sayısı aruzla yazdıklarına göre azınlıkta kalmaktadır. Esasen bu şiirleri aruzla ve heceyle yazılmış diye kesin çizgilerle ayırmak da doğru olmaz kanaatindeyiz. Gaybî'nin kusurlu kalem alınmış aruzlu şiirlerin sayısı oldukça fazladır. Gaybî, aruz vezninin heceye uyum gösteren basit ölçülerini kullanmıştır.

1. NAZİM ŞEKİLLERİ VE TÜRLERİ

1.1. Nazım Şekilleri:

Sun'ullah Gaybî Efendi, diğer tekke şiirleri gibi hem klasik Türk şiiri (gazel, kaside) hem de halk şiiri (en çok koşma) nazım şekillerini kullanmıştır.²¹ Gaybî Dîvânındaki şiirlerin çoğu, Dîvân şiiri tarzında, muhteva bakımından da tekke şiiri türünde yazılmışlardır. Dîvânın bazı yazma nüshaları, gazel, kaside ve koşma-şarkı nazım şekillerinden başka ilâhi tarzında yazılmış birçok şiiri ihtiva etmektedir.

Sun'ullah Gaybî Dîvânındaki şiirlerin şekil bakımında en önemli özelliklerinden birisi de murabba ve musammat diyebileceğimiz eski koşma şeklinin varlığıdır. Gaybî'nin en başanlı olduğu şiirler bu tarzda kaleme aldığı şiirlerdir. Yunus Emre'de de olduğu gibi bu koşma-murabba şekli, Acemlerin murabba veya musammatım taklitle değil, halk edebiyatının kavvetli tesiriyle tercih edilmiştir.²²

Şâir, gazel biçiminde yazdığı ve çoğu defa musammat tarzında, mısra ortalarında da kafiye bulunan ilâhilerinde hece vezni üstün tutmuştur. Gazel biçimindeki bu çift mısralı şiirler aruz veznine göre okunduğu zaman, aruz ahengini vermekle birlikte daha çok 7+7=14 ve 8+8=16'lı hece ölçüsüne uymaktadır. Bu durum, Yunus Emre çığının devamı şeklinde değerlendirilebilir.

İsmail Habbî Sevük, Edebiyat Bilgileri. İst. 1942, s.224

¹⁸ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.275.

¹⁹ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.277.

²⁰ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., s.277.

²¹ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. 1991, s.300

Bu bilgiler çerçevesinde Gaybî Dîvânı'nı şekil bakımından değerlendirdiğimizde şu sonuçlara ulaşırız. Dîvân, gerek şekil gerekse muhteva bakımından klasik ve halk edebiyatımızın bir terkibi ve dinî tasavvufî Türk edebiyatının zengin bir örneğidir. Tekke edebiyatının kendisine ait özel bir nazım şekli bulunmadığı için Gaybî Dîvânı'nda her iki edebî akımın nazım şekillerinin ortak kullanıldığı görülmektedir.

Şâirin, bazı mısammat gazellerindeki beyitler ortadan ikiye bölündüğünde, koşma şekline dönüşmektedir.

Halk edebiyatının en sevilen ve en çok kullanılan nazım şekli Koşma olup Klasik edebiyatta gazelin karşılığı olarak kullanılmıştır. Hece vezninin 6+5 ya da 4+4+3 duraklı kalıbıyla yazılır. Bu kalıpların karışık olarak kullanıldığı koşmalar da vardır. Koşma, dört mısralık bentlerden oluşur. Dörtlük sayısı beşten artık koşmalara da rastlanır. Kafiye düzeni birinci dörtlüğün dışında bütün dörtlüklerde aynıdır. Kafiye düzeni genellikle şöyle olur:

```

_____ b _____ c ..... d
_____ a _____ c ..... d
..... b _____ c ..... d
_____ a _____ a

```

İki dörtlüğün kafiye düzeni;

```

_____ x _____ b
..... a _____ b
..... a _____ b
_____ a _____ a

```

biçiminde olabilir.²³

Şekli yönünden koşma çeşitleri şunlardır.

Koşma şarkı: İlk dörtlüğün ikinci ve dördüncü mısraları kısmen veya tamamen öteki dörtlüklerde nakarat olarak tekrarlanır.

Tecnis: Bütün kafiyeleleri cinaslıdır.

Mısammat koşma: Mısralarında iç kafiye bulunur.

Ayaklı koşma: İlk dörtlüğün ikinci ve dördüncü, öteki dörtlüklerin de dördüncü mısralarına ziyade eklemekle oluşur.

Zincirleme (zincir bend): Bentlerin dördüncü mısra'nın kafiyeleli kelimesi bir sonraki dörtlüğün ilk mısrasının başında tekrarlanır.²⁴

Gaybî'nin beyit esasına göre yazdığı aşağıdaki şiirlerindeki beyitleri ortadan ikiye bölündüğünde koşma (kafiye şeması xaxa bbba ccca) ortaya çıkmaktadır.

Cümle 'amellerden ulu Hak dostunu sevmek dürür
Hep sevgiliden sevgili Hak dostunu sevmek dürür

Hak dostunu seven kişi bir gün olur anın işi
Hep cümle amalin başı Hak dostunu sevmek dürür

²³ Cem Diltin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s.306.

²⁴ C. Dirğin, a.g.e., s.309-314.

Ta'atlerine olma şâd vahdetden eyler seni yâd
Allah'ı sevmekten murâd Hak dostunu sevmek dürür

Cümle 'amellerden garaz talihlere olur maraz
Dünyaya gelmeden garaz Hak dostunu sevmek dürür

İrdür heman Hakka nişan Hak anda olmuştur 'ayan
Hak sevgisi Gaybî heman Hak dostunu sevmek dürür
(63)

Şiirlerden sonra verdiğimiz rakamlar, Gaybî Divânı'nın Ragıp Paşa nüshasındaki varak numaralarını göstermektedir.

1.2. Nazım Türleri:

1.2.1. İlahî

Gaybî, Divânındaki şiirlerinin ekseriyetini ilâhî ve nutuk türünde kaleme almıştır. Bu tarz şiirlere nefes adı da verilmektedir. Yunus Emre, kendi şiiri için, bir beytinde "nefes" tabirini kullanmaktadır.²⁵ Şâir, nefes tabirini daha çok ilâhî anlamında kullanmıştır. İlahîler daha çok Allah'ın birliğini, azamet ve kudretini anlatan veya telkin eden eserlerdir. Bunlar aruz veya hece vezni ile yazılırlar.²⁶

Gaybî, ilâhîlerinde mutlak varlık Allah'a ulaşmak için takip edilmesi gereken yolu ve bu yolda karşılaşılan güçlüklerin insana kazandıracağı faydaları anlatır. İlahî aşkın faziletlerine ve insanı kutsal aşktan uzaklaştıran tehlikeli hâllere dikkati çeker. İlahîlerdeki temel konu aşk ve vâhdet-i vücuttur. Şâirin bilgi, insan ve yaratıcının birliği ile ilgili güzel bir ilâhisini örnek olarak verelim.

Tac marifet tacıdır sanma gayri tâc ola
Takiid ile tok olan hakikatda ac ola

Düşe düşüp aldanma kendin hayrete salma
Hakdan gayri ne vardır tâbire muhtaç ola

Sana âlem görünen hakikatde Allah'dur
Allah birdir vallahi sanma ki bir kaç ola

Bir ağaçdur bu âlem meyvesi olmuş âdem
Meyvâdur maksûd olan sanma ki ağaç ola

(Bu ilâhî, Rıza Tefvîk'in "Tekke ve Halk Edebiyatı ile ilgili Makaleleri" adlı eserinden alınmıştır. Haz. Abdullah UÇMAN, Ank. 1982, s. 205)

Şâir bu beyitinde kâinatı ağaca benzetir ve insanı da bu kâinat ağacının meyvesi olarak görür. Taleb edilen nesne, meyve olduğuna göre kâinatın yaratılışının sebebi de insandır. İnsanda, cisimden başka akıl, kalb, ruh, hayal, hafıza gibi manevî vücudlar olduğu gibi büyük bir insan olan âlemde de cismanî âlemde başka âlemler de vardır. Bunlardan birisi de cennettir.

²⁵

M. Tatçı, Yunus Emre Divanı-Inceleme, s.63.

²⁶ A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD., S. 455-450, s. 284.

Yukardaki ilâhînin devamı olan aşağıdaki beyitlerde Şeyh Galib ve Yunus Emre tesiri açık olarak görülmektedir.

Bu sözlerin meali kişi kendün bilmekdür
Kendi kendün bilene hakikat mi'râc ola

Hak denilen özündür özündeki sözüdür
Gaybî özün bilene rububiyet tâc ola
(a.g.e. s.205)

Şâir, şu ilâhisinde de insanın kutsiyetini dile getiriyor.

Aşık özün bilmeğe âdeme gel âdeme
Haklı ayan görmeğe âdeme gel âdeme

Hakka giden doğru yol senden sana gider yol
Sa'yet seni sende bul âdeme gel âdeme
(96/1-2)

Gaybî bu manzumede de gönülden şöyle bahseder.

Yâ ilâhî neyler isen it beni
Tek hemân benden gönül incinmesün
Bu kemâle lâyk et cân u teni
Tek hemân benden gönül incinmesün
Yire göğe sığmayan Hallâka bak
Gönlüne sığmış am etmiş durak
Her emelden olayım Gaybî nak
Tek heman benden gönül incinmesün
(92/1-7)

Doğrudan doğruya dinî ve tasavvufî temalara bağlı olan tekke edebiyatı nazım şekli ilâhînin kelime anlamı "Allah'a mahsus, Allah'a ait" demektir. Bu yüzden ilâhî türüne giren şiirlerde büyük ölçüde Allah sevgisi ve onun çevresinde her türlü dinî-tasavvufî konu işlenir. Bu açıdan ilâhîler klasik edebiyatın tevhîd ve münacaatları ile benzerlik gösterirler. Farklı olan yanı, ilâhîlerin tekke ve dergahlarda ayin sırasında belli bir makamla söylenmesindedir.²⁷

1.2.2. Devriyye

Mutasavvıflara göre, yeryüzündeki bütün varlıklar tek tek Hakk'ın sıfatına mazhurdur. İnsan ise eğer-i mahlukat okuduğundan mutlak varlığın bütün sıfatlarına mazhurdur. Ancak bu sıfatlar insanda tecelli edinceye kadar sırasıyla bütün varlıklardan geçerek, âdeta kâinattan süzülür. Bu bakımdan insan kâinatın hülasası ve varlığın özüdür. İşte Allah'ın isim ve sıfatlarının bütün kâinattan süzülüp insanda tecelli etme görüşüne devir nazariyesi, mutlak varlıktan insana ve insandan, aslına (Allah'a) dönüşüne kadar devri anlatan şiirlere de devriyye denir.²⁸ Devir kuramı, Hz. Muhammed'in "Ben nebi iken Âdem su ile çamur arasındaydım" hadisi ile de ilgilidir. Mutasavvıflara

²⁷ A. Uçman, "Tekke Şiiri". Büyük Türk Klasikleri, C.H. S. 16.
A. Uçman, a.g.m., a.g.c. s. 17.

göre vücut halindeki Muhammed (SAV) yeryüzüne sonradan gelmiştir. Halbuki ruh halinde olan Muhammed (SAV) ezelden beri vardı. Vakti gelen ruh maddî âleme iner, önce cemadata, sonra nebata, hayvana, insana ve en sonra da insan-ı kamile geçer. Oradan da ilk geldiği asıl yere. Hakka ulaşır. İnsanın vücûd-ı mutlaktan kopup çeşitli merhalelerden geçerek (akl-ı küll, ukûl-ı tis'a tebayi-i erbaa, anâsur-ı erbaa) toprağa inmesine "kavs-ı nûzûl": Buradan yine çeşitli safhalar sonunda (toprak, maden, bitki, hayvan, insan, insan-ı kamil) tekrar aslama dönmesine "kavs-ı uruç" adı verilir.⁹ Gaybî'nin meşhur devriyesinin (Keşfü'l-Gata) ilk beyti şöyledir:

"Bir vücuddur cümle âlem cümle eşya aynı eğerdir Huda
Hep hüviyyetdür görünen yok Huda'dan ma'ada"
(39/1)

Bu beyit, hem şiirin hem de Dîvânın özeti mahiyetindedir. Şâir, kâinatı ve içindeki varlıkların hepsini tek varlık sayıp, bu varlığın aynı Allah olarak kabul eder. O'na göre bütün mahlukat, tek bir varlığın çeşitli şekilleridir. Kâinata ikilik yok teklik vardır. Bu fikri günümüzde şöyle anlamamız gerekir: Bütün mahlukat ilâhî kudretin varlığına ve birliğine şahadet etmekte ve ondan izler taşımaktadır..

Yunus'ta olduğu gibi serbest devriyeler aşk ve ırfanın lüzumu hakkında mev'izaiar. Bir şeyhe bağlılığın lüzumu hakkında nasihatler, bu Dîvânın mevzuunu teşkil eder. Gaybî'de bir tarikat şeyhi olduğunu gösteren, halkı kendine çağıran parçalar çoktur. Bunlar, halk tabakalarına tasavvufu öğretmek ve doğru yolu göstermek gayesiyle kaleme alınmış şiirlerdir.¹⁰ Gaybî'nin meşhur 99 beyitlik Keşfü'l-Gata adlı kasidesi edebiyatımızda bu türün en güzel örneği olarak kabul edilir.

1.2.3. Şathîyye

Şath kelimesi Arapça'da alaylı söz anlamına gelir. Tasavvufta ise sufinin kendisinden geçtiği bir sırada söylediği şerista aykırı söz ve hareket anlamına gelir. Türkçe'de ise bir duygu veya düşünceyi iğneleyici ve alaylı bir şekilde dile getirmek anlamındadır.¹¹

Şathîyeler, mutasavvıflar tarafından tasavvufî aşk halinin sarhoşluğu ile söylendiklerinden, genellikle başkaları tarafından açıklama gerektiren ve halkın hoşuna gitmeyen sözlerdir.

Tekke edebiyatında genel olarak mizahî manzumelere şathîyye veya çokluk şekliyle şathîyyat veya şathîyyat-ı sofıyane gibi isimler verilmiştir. Zahirde saçma görünen fakat şerh ve tahlil edildiği zaman manalı olduğu anlaşılan manzumelerdir.¹² Gaybî'nin şiirleri arasından seçtiğimiz bir şathîyye örneğini görelim.

Hak cemâlidür cemâlin Hak kelâmıdır sözün
'Âşık-ı dîklâr isen ger bilmeğe sa'y it özün

Sana ta'lim eyledüm zat-ı tecellî sırım
Suretin 'ayn-ı tecellî ayn-ı zât oldu sözün

⁹ C. Dikcin, *Türk Şiir Bilgisi*, s.348.

¹⁰ F. Köprükü, *TEİM*, s.295

A. Uçman, s.g.m., s.g.e., s. 17.

¹¹ Tahîr Üzgör, *Edebiyat Bilgileri*, s.213.

Zatının 'aynıdır Allah'ın sıfatı şüphesiz
 Pes yüzün 'aynı sözündür hem sözün 'aynı yüzün
 Zahirî oldu mukayyed batmın mutlakdadur
 Arif isen ayn ü gayr-ı halk ü Hak oldu özün
 Hâsılı sensin vücüd-ı mutlaka mutlak nişan
 Yırde gökde aradığın kulağın Hak gözidir hem gözün
 Hak durur sende görünen başdan ayağa heman
 Hak kulağıdır kulağın Hak gözidir hem gezün
 Zahir ü batın Hakkundur cümle varlık Gaybîyâ
 Dime Hakka hergiz sen kalmasun izin tozun

(81)

1.2.4. Tevhîd

Klasik ve tekke edebiyatlarında "Allah'ın varlığına ve birliğine" dair yazılan manzum ve mensur eserlere tevhid adı verilir. Tevhîdler, kaside, gazel ve mesnevi tarzında yazılırlar. Gaybî'nin bir tevhidi şöyledir.

Vahdet esran 'akla mübhemdür
 Zevk iden bunu aşka mahremdür
 'Aleml-i vahdet özge 'âlemdür
 'Âlem ü Âdem anda bir demdür
 'Akl ile 'aşkı fark eden tâlib
 'Akla bigâne 'aşka mahremdür
 'Aşk ile vahdete düş olan canlar
 Bezm-i vahdetde bize tev'emdür
 Zann-ı câhil kim kaldı kesretde
 İki 'âlem ana bil cehennemdür
 Vahdete râğib olanın canı
 Göñfü pirdedür çeşmi pür-nemdür
 Dersi vahdetden almayan Gaybî
 Raz-ı Hak ana sanma mülhemdür

(60)

1.2.5. Münacaât

Sözlükte "fısıldama, kulağa söyleme, Allah'a dua etme, yalvarma, Allah'a dua mevzulu manzume, şiir" manalarına gelir. Bu tür eserler, sadece Allah'a yalvarmak ve ihtiyaç duyulanı açıklamak için değil aynı zamanda Hz. Peygamber'e karşı da yazılırlar.

* A. Güzel, "Tekke Şiiri", TDD, S.455-450, s.293.

Gaybî'nin gazel tarzında yazdığı bir münacaâtı şöyledir.
Bir sözde kim vardır hata estağfirullah el-'azim
O işde varsa nâ-sezâ estağfirullah el-'azim

Şer'-i şerîf imiş temel makbul degül ansuz 'âmel
Bildük işimüz hep halel estağfirullah el-'azim

Batılda itnedük karar Hakdan yına itdik fırar
Şer'a muhalif her ne ki var estağfirullah el-'azim

Kimün yoh ilhâd ola sarıma anı işâd ola
Âhir demi berbâd ola estağfirullah el-'azim

Şer'i bırakmamış selef sonra gelen hayrül-halef
Olmasılum biz de telef estağfirullah el-'azim

Hakkun habîbi Mustafa odur bu yolda reh-nümâ
Andan cüda Hakdan cüda estağfirullah el-'azim

Gaybî hemân budur sözüm şer' üzere muhkemdür özüm
Döndü mübâhâden yüzüm estağfirullah el-'azim

(85)

1.2.6. Na't

Bir şeyi medhederek anlatma vasıflarına anlamına gelir. Hz. Peygamberi övgü maksadıyla yazılan manzum ve mensur eserlere na't adı verilir. Tasavvuf edebiyatında peygamberimizi methetmek amacıyla bir çok na't yazılmıştır. Gaybî'nin bir na'tı şöyledir.

Muhammed mazhâr-ı Hakdur muhakkak
Ne mazhâr belki aynü'l-Hakdure'l-Hak

Mezahîr maye-i feyyîze muhtâc
Hakikatde odur feyyâz-ı mutlak

Kemâl-i kibriyâsun bundan anla
Buyurdı "men re'âni kad re'el-Hak"

Hakikat mazhandur kainâton
Anun zatından oldı cümle müştak

Vücûda gelmese ol sır-ı levlâk
Küşad olur mı bu sır-ı muğlâk
Veliler cümleten utbed-ı vaktüdür
Düşerler şer'-i vaktde hep muvaffak

Şeffi olmasa Gaybî'ye o Hazret
Velâyet tahtına olur mı elyâk

(80)

1.2.7. Methiye

Büyük bir kişiyi övmek için yazılan menzur ve mensur eserlerdir. Bunlar iki bölüme ayrılırlar. a) Padişah, vezir, şeyhül-İslâm ve gibi zamanın ileri gelenlerin öven eserler b) Dört halifeyi ashab-ı kirâmı toptan ve ayrı ayrı yahun aritlrin kutbu sayılan velireli övem için yazılan eserlerdir. Medhiyelerde çok kere kaside nazım şekli kullanmakla beraber, diğer nazım şekillerine de müracaat edilmektedir.

Gaybînin bir methiyesi şöyledir:

Elini aldum o pîrûn gayri eli neylerem
Yolını bukdum 'azîzûn gayri yolu neylerem

Bizi bize bildürür benliğümüz öldürür
'İşk ile doldurur gayri dolu neylerem

Cümle erlerden kavî dostlara mürüvvetli
Sözû bakdan lezzetli gayn balı neylerem

Pirûn yüzü Hakk yüzü pîrûn özi Hakk özü
Pirûn sözi Hakk sözü gayri sözi neylerem

Dersi Gaybî okudur cana lezzet akıdur
Hakk kokusu kokudur gayri güli neylerem
(87)

KAYNAKÇA

- Abdurrahman GÜZEL, "Tekke Şiiri", Türk Dili Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri), Sayı.445-450, Ocak-Haziran 1989,
Amil ÇELEBİOĞLU, Kanuni Devri Türk Edebiyatı, Ankara 1996,
Azmi BİLGİN, "Fuad Köprülü ve Tekke Edebiyatı" İlmî Araştırmalar, Sayı.4. İst. 1996
Cem DİLCİN, Ömeklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1983,
F. KÖPRÜLÜ, "Saz Şairleri, Dün ve Bugün", Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1986
Fuat KÖPRÜLÜ, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1991
Haluk İPEKTEN, Eski Türk Edebiyatında Nazım Şekilleri ve Aruz, İstanbul 1994 İnci Enginün, Mukayeseli Edebiyat, İstanbul 1992,
İsmail Habib Sevük, Edebiyat Bilgileri, İst. 1942 Latifi Tezkiresi, İstanbul 1314
Mehmet DENİZ, "Enrah Dîvânı Üzerine", Polemik-Aylık Usul ve Tenkit Dergisi, Aralık 1992, Sayı:7
M. TATÇI, Yunus Emre Dîvânı-İnceleme,
Tahir ÜZGÖR, Edebiyat Bilgileri,